

Центар за либерално-демократске студије

РАДНИ ДОКУМЕНТИ ИЗ ЕКОНОМСКЕ ИСТОРИЈЕ

ВЛАДИМИР ЈОВАНОВИЋ: НЕПОКОЛЕБЉИВИ ЛИБЕРАЛ

Бошко Мијатовић

октобар 2010.

ВЛАДИМИР ЈОВАНОВИЋ: НЕПОКОЛЕБЉИВИ ЛИБЕРАЛ¹

Живот

Владимир Јовановић рођен је 28. септембра 1833. године у Шапцу, као једно од шесторо деце Илије Јовановића, ћурчије, и Анђелије Спужић, ћерке Карађорђевог војводе Остоје Спужа.

Похађао је ниже школе у Шапцу и био тако добар ђак да је добио скромну стипендију за наставак школовања у вишој гимназији у Београду, где је стигао 1848. године и сместио се код рођака Димитрија Матића, у то време већ познатог правника и једног од првих либерала у Србији. Године 1850. уписује Лицеј, прво филозофски, а потом правни одсек, који завршава са високим оценама. Одмах је добио стипендију за наставак студија у иностранству, али не политичке економије, како је желео, већ пољопривредне академије у Мађарској од лета 1854. године.

После неколико месеци, затражио је од Министарства унутрашњих дела премештај у бољу пољопривредну академију у Хокенхајму у Немачкој. У Београд се вратио септембра 1856, и те две године обухватају једино формално образовање које је Јовановић стекао ван Србије.² Штавше, другу годину студија углавном је провео на два студијска путовања: прво Рајном до Брисела, а потом у Париз, са посетом пољопривредној изложби из 1855. године; друго 1856. године кроз Немачку, Аустрију и Мађарску, у трајању од седам месеци, са посетом изложби у Прагу.

Следеће двадесет четири године, до 1880, бурне су у Јовановићевом животу: каткад је на власти (и министар), више у борбеној опозицији; некад живи у Србији, доста у иностранству (чак је и протериван); двапут у затвору, политички; некад професор, а некад новинар; пише пуно, како стручна дела тако и текуће-политичке памфлете; на крају млад пензионисан. Следеће четири деценије живи далеко мирније, ван главних политичких токова: пензионер је, осим десетак година када је члан Државног савета. Пише још више, али главнина написаног остаје необјављена.

По повратку у Србију ујесен 1856, постављен је као стручно лице за управника Топчидерске економије, државног пољопривредног добра, да би после годину дана, услед неслагања са претпостављеним, био премештен за писара у Министарство унутрашњих дела.

Убрзо почиње да пише у *Србским новинама*, прво из области пољопривреде: детаљно је описао шта је све видео путујући, а потом анализирао стање српске пољоприв-

¹ Објављено као предговор књиге Владимир Јовановић: *Изабрани списи*, Службени гласник, 2011.

² G. Stokes: *Legitimacy through Liberalism – Vladimir Jovanović and the Transformation of Serbian Politics*, 1975, стр. 12.

вреде и предложио начине њеног унапређења.³ Затим се окренуо економији расправама како да се унапреде народна економија и порески систем, али и политичким темама.

Укључује се у либерални круг, чији су виђенији чланови тада били Јеврем Грујић, мирни и темељни правник, и Милован Јанковић, изузетно борбени економиста радикално либералне оријентације. Јовановић учествује као помоћник секретара Грујића и Јована Илића на Светоандрејској скупштини, на којој је извршена смена на престолу: Александра Карађорђевића, који је свима досадио, заменио је стари Милош Обреновић. Промену је извео савез обреновићеваца из народа и малобројних, али уверљивих и добро организованих либерала.

По повратку Обреновића на престо, либерали улазе у владу, а Јовановић постаје секретар Министарства финансија и, крајем 1859, уредник званичних *Србских новина*. Ипак, књаз Милош ускоро почиње да их прогони и Јовановић напушта Србију у пролеће 1860. године. Либералима је свакако сметао Милошев патријархални начин владања, али су полагали наде у његовог наследника. Пошто је кнез Михаило ступио на престо, Владимир се крајем 1860. враћа у Србију и поново улази у политику. Покренуо је лист *Народна скупштина*, који је убрзо угушен, а он сам провео седам дана у затвору.

Политичка оријентација Михаила Обреновића представљала је велико разочарење за либерале, па и самог Јовановића. Уместо да се окрене слободарским и демократским начелима и либералној политичкој струји, па и да је доведе на власт, кнез је одабрао конзервативан приступ и бирократску владавину, уз ослонац на људе као што су Гарашанин и Мариновић, као озбиљније државнике.

Државну службу изгубио је октобра 1861, када је одбио да оде за начелника у студенички срез. Због сукоба са Турцима око градова 1862. године, проводи у Енглеској пола године 1862/63, ради придобијања тамошње публике за српску ствар. У том циљу је у Лондону публикувао књижицу *The Serbian Nation and Eastern Question*, објављену и на српском 1863. године. Током путовања упознао је Гледстона, Мацинија, Херцена, Бакуњина, Кошута и друге славне личности, а посебно су му били блиски национал-револуционари. Покушао је да српско питање укључи у европска која су се тада решавала (уједињење Италије и Немачке).

По повратку у земљу добио је професуру економских предмета на Великој школи („политичку економију, финансије и политичку аритметику“). На скупу Друштва српске словесности јануара 1864. дошао је у сукоб са министром Костом Цукићем и остао без катедре. Повод је било најављено предавање Јовановића у стилу право политичког памфлета, потом објављеног под насловом *Србенда и готован*, као и његов предлог да се за иностране чланове изабере радикали Гарибалди, Чернишевски и Херцен.

Поново у егзилу, провео је следеће две године у Швајцарској бавећи се новинарством. Издавао је лист *Слобода*, потом преименован у *Српска слобода*, и пунио га својим текстовима. Пропагирао је либералне и патриотске идеје, али и жестоко критиковао режим кнеза Михаила. Тако је његова влада била „назадњачка“ и „газила политичке слободе“, а кнез сам „противан“ независној скупштини (па се спроводе изборне махинације), слободи штампе и слободи општина. Далеко црње прошао је Гарашанин, коме је приписао „целатско свирепство и ужас“, „невине жртве“, „властољубивост“, „саможивост“, „да

³ Текст је објављен у Б. Мијатовић (прир): *Српски економисти до 1914. године*, 2008.

злоупотребљава власт... да потре сваку слободу; да гони, млати, стреља и мучки убија“; он „сваком приликом злоупотребљава власт, гази законе и издаје општу ствар“. Министар унутрашњих дела Никола Христић је обичан „организатор шпионлука и опадања, тај унижени интригант“. Министар финансија Коста Цукић за њега је „камелеон“ који сваки час мења боју у борби за вишим положајем и великом платом. Био је као професор на почетку каријере републиканац и либерал, онда „куртизана“ кнеза Александра Карађорђевића и на крају „реакционар“ кнеза Михаила.⁴

Следећих шест година Јовановић је провео у Пешти и Новом Саду. Прво је био вредан сарадник Милетићеве *Заставе*, а потом веома активан у Уједињеној омладини српској, удружењу основаном ради буђења српске националне идеје. Био је један од њених оснивача и вероватно најважнији идеолог, а покушао је, заједно са Милетићем, да тако створи свесрпску политичку организацију либералне оријентације и да говори у име српске нације. Омладину убрзо потресају озбиљни унутрашњи сукоби на линији либерали–социјалисти, Београд – Нови Сад, за или против политике Намесништва, а окончава забрана угарских власти (1871).

Јовановић се оженио на св. Јована 1868. године Јеленом (рођ. 1850), ћерком Александре и Максима Маринковића, трговца из Новог Сада. Добио је сина Слободана Јовановића 1869. године, а ћерку Правду 1871. године. Ова имена су тада први пут забележена код Срба, што је био његов начин да искаже своје либерално опредељење. Слободан Јовановић је био један од најумнијих Срба свога времена и председник Српске краљевске академије.

По убиству кнеза Михаила, био је под истрагом у Пешти, али је ослобођен услед недостатка доказа јануара 1869, после седмомесечног затвора.⁵ Формирање намесништва са Блазнавцем и Ристићем у потпуности је променило политичку сцену Србије. Тежећи консолидацији своје власти, потражили су сарадњу либералне групације и добили је, уз услов да се изведу политичке промене у земљи. Резултат тог договора био је устав из 1869. године, који је донео напредак према дотадашњем стању, али ни из близа у односу на раније захтеве либерала.

За Јовановића се поставило тешко питање шта да ради: да ли да подржи нови устав и Намесништво, полазећи од политичких реалности и неминовности постепених промена, или да заузме опозициони положај, што би било у складу са његовим радикалним захтевима не само из претходне деценије већ и непосредно пред доношење устава. Определио се за „да, али...“, тј. за прихватање новог устава и новог стања са резервом. Основну вредност и темељ позитивне оцене нашао је у новостеченом праву српског народа да сам, без Порте, даље мења устав. Како рече, овај устав је „основа на којој се то што на први мах не би добро било даје доцније дотерати и бољим заменити“.⁶ Београдски либерали су

⁴ „Србија“, *Слобода*, бр. 4–18, од 27.8. до 4.12.1864.

⁵ И поред разних индиција, веза либерала са атентатом никада није ваљано испитана због тога што су их намесници Блазнавац и Ристић заштитили од полицијске истраге како би их искористили ради консолидације своје власти.

⁶ *Слободњачки преображај Србије: какав устав Србији треба*, овај зборник.

већ прихватили Намесништво и укључили се у власт,⁷ али им се Јовановић није придружио још три године због своје непопуларности настале због грдње кнеза Михаила.

Најважнији Јовановићев посао тих година је писање и публиковање огромног *Политичког речника*, праве енциклопедије друштвених наука. Не само да је представљао ризницу знања, већ, како с правом рече Гејл Стоукс, „*Политички речник* је велики исказ либералних начела у деветнаестовековној Србији... тако јединствен и тако добро урађен“.⁸ Први том објавила је Уједињена омладина српска 1870. године, а следеће, закључно са словом Ђ, Српско учено друштво 1872. и 1873. године. Био је то Јовановићев допринос толико потребном просвећењу српског народа.⁹

Путовао је у Француску 1870. године како би покушао да придобије наклоност тамошњих одговорних чинилаца за ствар Србије. У том циљу објавио је у Паризу књижицу *Les Serbes et la Mission de la Serbie dans l'Europe d'Orient* (1870), а затим и *Emancipation and Unity of Serbian Nation* (1871) у Женеви.

У Србију прелази 1872. године, прима државну службу и ради послове секретара у више министарстава. Покреће лист *Будућност* 1. јануара 1873. (по старом) и наставља да пропагира слободарске идеје.

Средином 70-их година, либерали из 1858. улазе у владу, од Љубомира Каљевића, преко Јеврема Грујића, Алимпија Васиљевића, Стојана Бошковића и Милована Јанковића, до самог Владимира Јовановића, који априла 1876. године постаје министар финансија у влади Стевче Михаиловића. Задатак ове владе био је ослободилачки рат с Турцима, а Јовановић није успео да обезбеди потребан новац за први рат 1876: кредит у иностранству није остварен, па се морао ослонити на принудни зајам у земљи и непопуларне реквизиције. Други рат 1877/78. финансирала је Русија, која је и сама заратила са Турском. Јовановић подноси оставку када пропада његов предлог о порезу на трговце, како би се исплатили ратни дугови. Поново је министар на кратко 1880, а влада пада на питању трговинског уговора са Аустроугарском. Пензионисан је 1881. године.

Жесток је критичар следеће, напредњачке владе, посебно њене финансијске политике. Није прихватао модернизацијско трошење Чедомиља Мијатовића, тадашњег министра финансија, већ је тражио штедљиву, домаћинску буџетску политику.¹⁰

Средином 1880-их узастопно је биран за председника Српског ученог друштва, али није изабран у Српску краљевску академију када је формирана 1886. године. Тврдио је да је избор направљен по политичком критеријуму и да су стога углавном изабрани чланови Напредне странке, у чему има истине. Почасни члан Академије постао је 10. фебруара 1892. године.

Године 1886–1889. проводи у Немачкој и Швајцарској, због школовања деце.

После абдикације краља Милана 1889, постаје, под либералским намесништвом, члан Државног савета. Остаје у том највишем административном телу Србије до 1901.

⁷ Постепено је дошло до спајања светоандрејских либерала из 1858. са новим либералима, овим из 1868. године (Ристић, Милојковић). Ристић је био без своје политичке групације и требала му је једна, док је либералима требало способно вођство, које очигледно нису имали.

⁸ Stokes, исто, стр. 184.

⁹ Остатак је Јовановић написао, али је остало у рукопису, у Историјском архиву Београда.

¹⁰ Видети, на пример, „Финанцијско питање“, *Српска независност*, више бројева, фебруар 1882.

године, када је пензионисан. Потом је кратко сенатор, па 1903. кратко поново члан Државног савета, када дефинитивно одлази у пензију са 70 година живота.

У другом делу свог радног доба – од 1873. до 1903. године – Јовановић је објављивао много мање него током претходних петнаестак година. Готово једини обимни текстови су они са научном тематиком, публиковани у *Гласнику Српског ученог друштва*. Новинских и публицистичких текстова политичке оријентације било је знатно мање, вероватно стога што је сада био или државни чиновник или лојалан члан странке. Тек по пензионисању поново се јавља у новинама и публицистици, али без унутрашњополитичких тема. Поводом аустроугарске анексије Босне и Херцеговине објавио је у Лондону *The Near Eastern Problem and the Pan-German Peril* (1909) и *The Balkan Confederacy* (1910).

Умро је у Београду 3. марта 1922. године. Дочекао је свој идеал: уједињено Српство.

Идеје

У овом одељку покушаћемо да укратко изнесемо основне идеје Владимира Јовановића. Нешто више простора посветићемо економским погледима као мање истраженим, док ћемо политичким дати мање простора као знатно познатијим.¹¹

Јовановићево занимање

Позабавимо се на почетку помало заплетеним питањем шта је Јовановић био по основном образовању, односно којој је професији припадао током живота, или бар као млад човек. Знамо да је завршио филозофски, па правни одсек београдског Лицеја, а затим пољопривредну академију у Немачкој. Ипак, мислим да је његово основно образовање било економско. Он је не само желео да студира политичку економију, а свакако не пољопривреду (њу је уписао ради стипендије, по потреби државне службе), већ је и учио економију и државне финансије на разним местима. Прво на Лицеју, где је тих година коришћен одличан економски уџбеник Косте Цукића, ослоњен на Карла Рауа, тада познатог немачког професора.¹² Наиме, Цукић је током Јовановићевих студија на Лицеју објавио две књиге свог уџбеника *Државна економија*: књигу *Народна економија* 1851. и књигу *Финансија* 1853. године. Нема сумње да је млади Јовановић читао ове књиге, а вероватно је да су на њега оставиле снажан утисак дубином анализе и снагом аргументације. Било би природно да су Цукићеви уџбеници изазвали наклоност Јовановића према економији и, посебно, јавним финансијама. Затим је учио економске предмете на пољоприв-

¹¹ О Јовановићевим економским погледима једини је шире, иако са марксистичких позиција, писао О. Благојевић: *Економска мисао у Србији до Другог светског рата*, 1981; о политичким и друштвеним погледима Јовановића писали су, између осталих, G. Stokes: исто; Б. Бешлин: *Европски утицаји на српски либерализам у XIX веку*, 2005; С. Јовановић: *Владимир Јовановић*, Сабрана дела, књ. 11, 1991; А. Стојковић: *Филозофски погледи Владимира Јовановића*, 1972; Д. Батаковић: *Владимир Јовановић: апостол либерализма у Србији, у Либерална мисао у Србији*, ЦУПС, 2001.

¹² О Рауу и његовом утицају на Цукића и српску средину видети у Б. Мијатовић: „Искушења либерализма Косте Цукића, у *Либерална мисао у Србији, прилози историји либерализма од краја 18. до средине 20. века*, ЦУПС, 2001.

вредним академијама у њиховом камералном облику, тј. као скуп практично оријентисаних знања за више државне чиновнике.¹³ Преглед Јовановићеве библиотеке у време студија показује да је, поред техничких књига из агрономије, поседовао три економске књиге: Карла Рауа, Вилхелма Рошера и Фредерика Бастије.¹⁴ Учио је економију и самостално, у слободном времену, и у Београду. Нема сумње да је добро простудирао дело и Вилхелма Рошера, будући да је први део његовог вишетомног уџбеника објављен у Јовановићевом преводу већ 1863. године,¹⁵ а и да је његов интелектуални утицај на Јовановића очигледан, о чему ће бити више речи. И дело Бастије је користио, још у младости; чак је свом тексту *Законитост* додао напомену да је написан по Бастији.

Затим, иако је за живот зарађивао на разне начине, на својим врхунцима радио је послове везане за економију: два пута је био професор економских предмета на Лицеју, односно Великој школи, а био је и министар финансија, не као успешан политичар, већ преваходно као стручно лице. Значи, и по овом критеријуму Јовановић је суштински био економиста и као такав доживљаван у ондашњој Србији.

Писао је на разне теме: од економских, преко политичких до социолошких и аграрних. Уколико оставимо по страни текстове о пољопривреди, који јесу стручни, али које је искључиво писао одмах по завршетку студија, у његовим економским текстовима има највише стручног, односно научног садржаја. Наиме, Јовановићеви политички и социолошки текстови претежно су или текућеполитички (повремено памфлетски), писани за новине или политичку брошуру, или, у бољем случају, просветитељско-едукативни, као *Политички речник* и неки други списи. Практично се само у неким економским списима Јовановић упушта у стручно, аналитичко испитивање и даје аналитичке судове о тадашњим и теоријама и збивањима: то, значи, није декламаторско понављање научених и усвојених истина, већ креативан истраживачки рад. Поменимо и једну важну књигу која је остала у рукопису – *Покрет економске мисли* – која садржи историју економске мисли света од најстаријих времена до иза Првог светског рата и у којој Јовановић слободно дискутује теорије појединих великих економиста и школа и компетентно суди о њима.¹⁶ То може само онај ко себе сматра економистом и ко јесте економиста.

Економски погледи

У време Јовановићевих студија и током следећих деценија економском науком доминирала је енглеска класична економија, чији је родоначелних био Адам Смит, а водећи следбеници Дејвид Рикардо и Џон Стјуарт Мил. Методолошки гледано, њихова теорија је била дедуктивна: полазило се од првих, највиших принципа, који су сматрани несумњиво истинитима, а из њих су се резонувањем покушавали извести економски закони. Такав један аксиом, на пример, било је уверење да појединац тежи задовољавању сопствених интереса, односно да се понаша максимизационо. Сматрало се да је важење економских закона универзално. Основна глобална тема било је увећање богатства народа, а програм

¹³ Јовановић у својим *Успоменама* (1988) крајње шустро помиње школовање.

¹⁴ Stokes, исто, стр. 36.

¹⁵ В. Рошер: *Система народне привреде. Део 1, Основи народне привреде*, 1863.

¹⁶ При крају рукописа расправља се и о комунистичком систему после Октобарске револуције и помиње догађај из августа 1920, што значи да је последњи део писао са најмање 87 година!

економске политике био је усмерен на уклањање остатака средњовековних и меркантилистичких препрека слободној економској активности. Држави је прописивана скромна улога – заштитника слободе грађана и имовинских права, уз бригу о основној друштвеној инфраструктури (део саобраћаја, школства и слично).

Немачка историјска школа, чији је један од родоначелника био Вилхелм Рошер, залагала се за потпуно супротан методолошки приступ – индуктиван. Није се прихватао концепт универзалних економских закона, већ се полазило од уверења да постоје битне специфичности у појединим земљама зависно од историјских, културних и сличних разлога. Задатак економисте је да истражи те специфичности уз помоћ историјског материјала и на основу њих препоручи најбоље институције и најбољу економску политику. Ипак, суштинске разлике између двеју школа биле су мање него што би се очекивало. И за припаднике старије немачке историјске школе Смит је био највећи ауторитет, а конкуренција и тржиште сматрани су основом економског живота. Важнија разлика тичала се улоге државе: нешто је мања код Смита, а нешто већа код Рошера и осталих. Како строго оцењује Јозеф Шумпетер, велики ауторитет за историју економске мисли, Рошер није створио посебну школу економске теорије, већ је „у дебелим томовима и беживотним предавањима савесно понављао ортодоксну – углавном енглеску – доктрину свог времена, тек само илустровану историјским чињеницама“.¹⁷

Карл Рау, други немачки аутор чије је дело Јовановић проучавао у млађим данима, био је следбеник класичне школе, у традицији Смита и Рикарда. Иако није био оригиналан мислилац, из његовог популарног уџбеника су Немци деценијама студирали економију, па је на тај начин допринео ширењу енглеске школе у Немачкој.

Трећи економиста који је утицао на Јовановића био је Француз Фредерик Бастија. Радикалан либерал и заговорник слободне трговине међу народима, превасходно је био економски новинар. Тек је пред крај живота покушао више и написао амбициозно дело *Економске хармоније*, где је на основу добрих страна слободног тржишта крајње оптимистички тврдио да оно доноси усклађивање свих интереса и општу друштвену хармонију, укључујући и хармонију међу класама.

После оваквих учитеља природно је да је млади Јовановић почео заступати врло либералне економске погледе, тим пре што су се добро слагали са његовим већ формираним политичким погледима: политичка и економска слобода добро иду заједно. Фундаменталан Јовановићев став био је да „само лични интерес, подстакнут конкуренцијом, развија дух усавршавања, изумевања и проналажења, дух производне штедње и напредовања“,¹⁸ што је темељ енглеске класичне економске теорије. Или, „докле људи остају онакви као што су, лична иницијатива и лични интерес најживље ће и најмоћније покретати производне и привредне снаге; па и државна власт не треба да шири свој утицај даље него колико је нужно да се лична иницијатива и лични интерес одрже у сагласности са општим интересом“.¹⁹ Или, „лични интерес је прави и главни покретач за развитак и усавршење свију главних способности. Када је то тако онда се мора признати и да је конкуренција покретач покретачу, јер под владом њеном у општој размени производа и услуга

¹⁷ Joseph A. Schumpeter: *History of Economic Analysis*, Allen & Unwin, 1954, стр. 777.

¹⁸ *Политички речник*, „Домена“, стр. 808

¹⁹ *Привредни ред и покрет у друштвеном и међународном животу*, овај зборник.

свако добија онолико колико вреде производи и услуге његове“. Конкуренција је свакако „неопходан услов за усавршење привреде, за множавање добара и за правилно поделење њихово.“²⁰

У својим првим текстовима о томе шта треба радити у Србији, написаним крајем 1850-их година, тврдио је да је посао владе „одклоњење запрека, које спречавају или отежавају слободниј развитак поједини привредни предузећа, и које поједини савладати не могу“, што је обухватало изградњу саобраћајница, унапређење правног система, убрзање судовања, подизање школа и других корисних установа, поправљање пореског система и слично.²¹ То „одклоњење запрека“ представљало је суштински захтев либерала Смитове школе, а у циљу проширења економских слобода у времену широке државне регулације, односно прописивања свега и свачега. Поменути Јовановићев списак задатака државе потписао би вероватно и Адам Смит, а слично је нешто раније сугерисао Коста Цукић.

Сходно томе, био је изричито против државне привреде. Тврдио је да је „противно природи ствари да држава ради занате, води трговину, држи и срађује пољска добра и да уопште узима на себе оно што приватни привредници могу много боље“. „Стога је и за јавну благајну и за народ боље да се држава одрече свију оних привредних предузећа што их јавна сигурност и неоспоран интерес народа не би нарочито држави налагали“, а то су производња за ратне потребе и евентуално рударство, где су потребни веома велики капитали.²²

Најјаснију похвалу слободном тржишном систему дао је 1863. године у предговору Рошеровој књизи: „Тек у 18. веку, прогласом величанственог основа: *Laissez faire, laissez passer* (оставите нека се слободно ради, оставите нека се слободно ходи) би постављен научни темељ народној привреди“.²³

Током следећих деценија дошло је до извесних промена у Јовановићевим ставовима. Делимично је напустио Смитову либералну доктрину, односно класичну економску теорију и приближио се немачкој историјској школи. У једном тексту из 1890. године²⁴ пребацивао је класичној школи што се заснива „на општим, апстрактним, чисто техничким појмовима и произвођењу богатства“ и што се недовољно обазире „на праве услове друштвеног живота“ и на „морално значење добара и богатства, као средстава за опстанак и напредан развитак друштва“. Помињући да су „у слободној конкуренцији све осетнији сукоби личних и народних интереса“, и надаље тврди да је „слобода неодољиви услов за напредан развитак привредних снага“, али и да би слободан систем морао да се заснива и на „дужности и одговорности“. Јер, „нередован и претеран развитак индивидуализма, као што је у прошлости слабио и сатирао друштвене снаге, тако ће увек да их руши, где буде овладао“.

На тај начин Јовановић делимично напушта основне постулате класичне економске теорије. Први је уверење да су индивидуални интереси у складу са заједничким, односно колективним, и да се заједничкима најбоље служи кроз испољавање индивидуалних

²⁰ Политички речник, 1870, стр. 124

²¹ Преображај наше народно-економне политике; Како да спасемо народ да се не задужује зеленашима, овај зборник .

²² Политички речник, „Домена“, стр. 808

²³ В. Јовановић – Спровод [Увод], у В. Рошер: исто, стр. IV

²⁴ Привредни ред и покрет у друштвеном и међународном животу, 1890, овај зборник.

интереса. Јовановић их почиње супротстављати како његов ранији узор Бастија не би никада учинио. Он и даље сматра да слободна економска активност даје најбоље резултате, али не апсолутно слободна, већ надзирана од стране државе и ограничавана када је то потребно, а у општем интересу. Али, када се једном слобода почне ограничавати због лошег „индивидуализма“, односно због резултата које неко сматра неприхватљивим са становишта (тешко установљивог) општег интереса, тада је питање може ли се очувати и онај степен слободе који би Јовановић свакако задржао ради добрих економских резултата.

Други постулат је дедуктивни карактер класичне економске науке. Јовановић је ово питање решио прихватајући и дедуктиван и индуктиван приступ историјске школе као легитимне, а зависно од проблема којим се бавимо.

Трећи је став класичне политичке економије да је економска наука у суштини позитивна наука, која се бави истраживањем природних закона економског живота. Насупрот томе, Јовановић уводи у причу морална питања, односно почиње да посматра привредну активност са етичког становишта свдећи га на питање праведности расподеле произведене вредности на капиталисте, предузетнике и раднике. Ово је потпуно у складу са погледима припадника млађе гране немачке историјске школе (Шмолер, Брентано), која се окренула етичким питањима економског живота и која је, природно, пренела нагласак са позитивног на нормативни аспект економске науке – са „шта јесте?“ на „шта би требало да буде?“. Конкретније, њен важан став био је да у слободној тржишној утакмици страдају слаби и да им стога треба помоћи. У том циљу је формирано Друштво за социјалну политику и предузете су многе законодавне акције усмерене на унапређење положаја радника, са приличним успехом.²⁵ Био је то део широке негативне реакције на успех либерализма током претходних деценија, од хришћанског и Марксовог социјализма, преко радикализма до разводњавања ставова самих либерала.

И четврти постулат који Јовановић напушта јесте онај о корисности трговине за све. Наиме, његова тврдња да трговина међу неједнако економски снажним било појединцима било државама води експлоатацији никако се не слаже ни са класичном ни са савременом економском теоријом, које верују у благотворност трговине, као и да слабије појединце и државе од експлоатације у стандардном случају штити конкуренција међу јачима. Монополска ситуација је, свакако, посебно питање.

Још касније, око 1920, стари Јовановић је поприлично разочаран у тржиште и капитализам и пише о његовим тамнијим странама: о „злим нагонима“, „егоистичној пожуди“, „грабешким шпекулацијама“ „привредно јачих“ и „нескрупулозних“ који се богате „на штету привредно слабијих и простодушнијих“, „плутократији“. Ужаснут је стварањем гигантских фирми које формирају картеле и монополе, а нарочито тиме што је „новац постао идолом“ у савременом свету, посебно у САД. Тврди да се шири „експлоатација“ и опет „гомила пролетаријат“, односно да „број људи без куће и без имовине постаје све већим, а њихова судба све кобнијом“.²⁶

²⁵ Са данашњег становишта посматрано, историјска школа била је ђорсокак економске науке, који није оставио важнијег трага. На начелном плану школа је доживела неуспех стога што није успела да изнедри алтернативну економску теорију и што се превише окренула вредносним, ненаучним судовима (ово друго била је критика изнутра од стране Макса Вебера и Сомбарта).

²⁶ *Покрет економске мисли*, у рукопису, стр. 337–338.

Ипак, он и даље начелно стоји на становишту да је слобода економске активности пожељна и да држава не треба да се меша све док неке друштвене снаге, користећи слободу, не постану „штетне и убитачне“ по друштво, односно по општи интерес. А будући да „опште добро треба увек да буде највише начело“, то држава мора да „ограничава и укроћава“ те негативне снаге.²⁷ Таквим про-интервенционистичким ставом Јовановић је потврдио своју припадност млађој историјској школи, али се укључио и у модерна струјања током XX века. Но, ишао је и даље и почео се бавити сколастичким питањем праведности цене, каматне или друге, што је тема која је са научног хоризонта нестала по окончању средњег века. А начела примата општег интереса над индивидуалним и праведности никако се не слажу са основама економске науке, ни класичне ни данашње.

На крају, Јовановић се веома загрејао за тада настајућу социологију, а у интерпретацији Конта и Спенсера. Привлачило га је проширење видокруга са истраживања економских на друштвене феномене, односно на изучавање друштва у целини. Међутим, такав поступак претварао је економисту у социолога који је окренут историји, што је, бар у принципу, представљало негацију поделе рада у друштвеним наукама, а у пракси водило исувише уопштеном теоретисању о развоју друштва, без специфичних знања и резоновања. Грандиозност Контове идеје о социологији као науци која обухвата остале друштвене науке била је врло привлачна, али истовремено и њена слабост. А сам Јовановић је временом све више постајао (економски) социолог, који задржава историјски приступ феноменима, карактеристичан за историјску школу, уз често ослањање на биологију (борба за опстанак и слично). У својим радовима из зрелијег доба правио је велике историјске прегледе теме о којој пише, на пример у текстовима „Општина“ и „Привредни ред и покрет у друштвеном и међународном животу“ (у овом зборнику) или *Историја привредног и културног живота људског*, обимног дела историјског садржаја, које је остало у првој рукописној фази, као збир још несређених и неповезаних делова.

Укратко, Владимир Јовановић је почео као припадник класичне, Смитове струје у економској науци, да би временом еволуирао и потпао под снажан утицај немачке историјске школе, посебно оне млађе. На крају се јако приближио социологији. Ипак, ни тада није напустио Смитова суштинска начела о економским слободама и конкуренцији као покретачима напретка, али је желео да се стварни или наводни негативни ефекти слободног тржишног система према економски слабима поправе у складу са извесним моралним начелима.

Политичке идеје

Владимир Јовановић је слободи придавао највишу вредност, сматрајући је темељем и индивидуалног и друштвеног живота. Како рече, „лична слобода јесте природно право, право главно, које обухвата сва друга права; она је битан услов за лично достојанство човека, за његов умни и морални напредак, и за његово материјално благостање. Политичне слободе нужне су као гаранције за личну слободу. Политичне слободе без личне слободе само су празни облици“.²⁸ Слободу човека дефинисао је као припадање

²⁷ *Покрет економске мисли*, у рукопису, стр. 341

²⁸ *Политички речник*, „Либерализам“, у рукопису.

самом себи, као власништво над самим собом, тј. као је рекао старим језиком „да је свако властан од себе“.²⁹ По Јовановићу, то значи моћ, способност и право избора, односно „одређивања самог себе“, „припадање себи самом“, „право да се не покори ником другом сем закону“. „Слобода чини човека човеком, без ње не може да буде ни моралности ни одговорности, ни ничега од свега онога што сачињава друштвени и религиозни живот“, каже Јовановић.³⁰ Свако стање које је противно слободи, у коме они што се налазе у друштву не би смели да изразе своју сопствену природу, да развију свој ум, своју савест и своју вољу, тврдио је Јовановић, било би одрицање права и дужности што се изводе из саме природе човека и друштва и који су једнаки за све људе и народе.

Веровао је да су имовина, штедња и привредна делатност спољни услови слободе, будући да обезбеђују независност човека од других људи. Како је рекао, „својина је праведно раширење и довршење личне слободе; па с тога се она и сматра као услов за личну независност. Држава која се цела састоји из малих ималаца, мора бити слободна, демократска и по свој прилици републиканска. Држава која би се цела састојала из сиромаша и голаћа, ако би такве државе могло да буде, пропала би у анархији, или би могла да траје под деспотизмом“.³¹

А „унутрашњи услови“ били су „свест, савест и карактер“, који се „развијају васпитањем“ у смислу „личног достојанства и светости домаћег огњишта“. Спознаја личног достојанства потребна је како би се човек уздигао „над односима ропске потчињености“, док добро схватање породичних обавеза најбоље учи о „јавним дужностима“.³²

Као и сви класични либерали, Јовановић се бојао анархије и сматрао државу потребном институцијом. „Тек из сугласности слободе и власти потиче ред и добро друштво“, веровао је Јовановић. По њему, „порицати власт значило би отварати поље анархије, ништити само друштво; одрицати слободу значило би подизати деспотизам, излагати друштво редовном експлоатовању од стране једнога или неколицине“.³³

Још као двадесетшестогодишњак написао је свој први политички програм за Србију.³⁴ Тврдио је да „народ хоће... уставну једноглавну владу, сталну владалачку лозу и представништво народно, народну скупштину“, где реч „једноглавна“ значи кнежева. Јовановићу није било тешко да се заложи за кнежевину владу и једну сталну династију не само стога што је на власти био књаз Милош, већ и стога што су скорашња искуства са олигархијским совјетом била врло неповољна и зато што је сталност династије требало да спречи мешање страних сила, а посебно Порте у најважније послове Србије, као што је питање владара. Штавише, Јовановићу је и монархија, наравно уставна, била сасвим прихватљива на начелном нивоу, пошто је веровао да се на питање – који је облик власти најбољи, одговор може дати тек на локалном нивоу, зависно од околности, с тим да се српски народ определио за монархију на слободној Светоандрејској скупштини.

Ипак, Јовановић не мисли да би монархија требало да буде апсолутна, никако. Он би је чврсто ограничио уз помоћ устава, који би одлучио о надлежностима; скупштине,

²⁹ *Шта је слобода*, овај зборник.

³⁰ *Политички речник*, „Слобода“, у рукопису.

³¹ *Политички речник*, „Либерализам“, у рукопису.

³² *Политички речник*, „Либерализам“, у рукопису.

³³ *Политички речник*, „Слобода“, у рукопису.

³⁴ „Шта хоће народ наш и у чему је спасење његово?“, *Србске новине*, бр. 16 (28. новембар), 1859

која би доносила законе; министарске одговорности, како би се кажњавало угрожавање слободе; и слободне штампе, као народног надзорника над властима. Јовановић је тврдио, по узору на Француску револуцију, да „суверенство припада скупу грађана“ и да су „влада дужне да служе интересу народа“.³⁵ Како је касније писао, Србија може добро напредовати „тек као *строга уставна и демократијско-представничка држава*, у којој би права и дужности, слобода и одговорност, наука и правда за све и за свакога били једнако ујамчени. Таква Србија била би на висини државе организоване за опште добро“.³⁶

Међу политичким теоретичарима највећи утицај на Јовановића имао је Џон Стјуарт Мил. Његов спис *О слободи* Јовановић је доживео као најбољу теоријску одбрану либерализма, а књигу *О представничкој влади* сам је превео на српски језик и користио у својим текстовима.

Један разговор Јовановића и кнеза Михаила интересантан је не само као израз њихових идејних разлика, већ политичких прилика у Србији. Говорећи о путу којим би требало да крене Србија, Јовановић је објашњавао кнезу како је народу потребно дати политичке слободе, укључујући и опозицију и слободу штампе, уколико се жели толико потребан напредак. Кнез је мислио потпуно другачије: говорио је да се скупштини сачињеној од неписмених сељака не сме дати власт као да је енглески парламент и да се групици либералних интелектуалаца, набројао их је дванаест, не сме прилагођавати политички систем Србије. Убеђивао је Јовановића да ни он (кнез) ни земља немају времена да чекају да наука и просвета образују народ, у складу са Јовановићевим идејама, него да је потребна брижна, способна и снажна државна власт која ће се борити за напредак Србије на националном и цивилизацијском плану.³⁷ И нису се сложили: била је то расправа са потпуно супротних позиција између једног конзервативца и једног либерала.

У време док су Србија и Црна Гора биле зависне од Османског царства, а крајеви у којима је живео знатан број Срба били обичан део двеју царевина, природно је да је Јовановићу национално питање било посебно важно. Био је један од великих родољуба свога времена. Није га мучило питање могу ли да се сложе снажни национални осећаји и залагање за либералне идеје. Веровао је да се у оба случаја ради о оправданој и праведној борби за слободу: у првом за спољну, а у другом за унутрашњу, и да противречност не постоји. Био је то манџинијевски либерални национализам, утемељен на принципу праведне борбе за национално ослобођење, а без освајачких намера према другим народима. Како је рекао, „Народност је вечна љубав за слободу и за право и за напредак... она је узор човечанског усавршавања у свом роду и братске једнакости међу људима“ и „етапа у приближавању светском братству“.

За Јовановића је српски народ био оличење најбољих врлина, једна идеална представа која није имала утемељење у реалном животу. *Србенда* љуби слободу и једнакост, има развјен демократски дух и тежи да договором решава породична, сеоска и државна посла, тражи да државна управа буде што једноставнија и јефтинија, жели да поштеним радом заради свој хлеб и да живи у складу са својом природом и светом око себе, слави дух народни и диви се подвизима предака, брине о браћи која подносе терет туђинског

³⁵ *Политички речник*, „Либерализам“, у рукопису.

³⁶ *Друштвена и међународна борба за опстанак*, овај зборник.

³⁷ В. Јовановић: *Успомене*, 1988, стр. 179–180

јарма... Поред извесне сентименталности, било је код Јовановића и политичког рачуна – како унутрашњополитичког тако и спољнополитичког. Како је Слободан Јовановић рекао за оца, „та је слика имала бити доказ да Срби имају услова за своју властиту културу и за слободан политички живот“.³⁸ И заиста, у светским метрополама се није веровало у државотворни и културни потенцијал Срба, па је Владимир Јовановић написао неколико помених књижица у чијем је историјском делу величао српску прошлост и у њој налазио аргументе за светлу будућност не би ли преокренуо то мишљење.

Јовановић је веровао да је родољубље велика духовна снага, преко потребна у борби за национално ослобођење, а која се само политичким слободама може пробудити у помало учмалом српском народу. Отуда и његов велики ангажман у Омладини српској и касније учешће у влади која је водила ратове с Турском. Како рече Слободан Јовановић: „он је толико полагао на патриотизам и јунаштво српскога народа, да се неки пут чинило да он више живи у народним песмама него у стварности“.³⁹

Јовановић је, и поред свег оптимизма, уочавао српска ограничења, па је прилику за национално ослобођење тражио у заједничкој акцији сродних јужнословенских народа, укључујући и стварање заједничке државе. А шансу за успех није видео у војничкој сили, већ у праву малих народа на слободу и самоопредељење.

Приличан несклад између идеализоване представе српског народа и његовог стварног цивилизацијског нивоа у том времену Јовановић је објашњавао извесним мањком образовања. Зато је у либералном програму реч *просвета* добила почасно место. Када Срби прођу кроз школе и образују се, почевши од читања и писања, до пуног израза ће доћи све биолошке, културне и политичке врлине српског народа.

Слободан Јовановић је тврдио да је идеализам његовог оца и целе генерације истомишљеника био велики и да је свакако патио од недостатка реализма. Изгледало им је да је стварно могуће све оно што је њихова теорија, уз помоћ „науке“, представљала као непорециву истину. Пренебрегавали су приличне препреке, односно умањивали њихов значај. И заиста, читање неких текстова Владимира Јовановића понекад оставља утисак схеме која има мало живота у себи и која ни на теоријском плану није посебно уверљива.

Владимир Јовановић је, пре свега, био начелан човек. Трудио се на разним пољима и борио за политичке слободе, националну идеју, демократију, школовање народа, штедњу и напредак економије. Док је у практичном раду имао половичног успеха, остао је забележен као најважнији идеолог либералне струје свога времена.

³⁸ С. Јовановић: исто, стр. 91

³⁹ С. Јовановић: исто, стр. 96